

АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗ АНТИЦИПАЦІЇ

Проаналізовано основи формування і розвитку антиципаційної спроможності в процесі антропосоціогенезу, виявлено основні напрями розвитку антиципування в процесі еволюції. На базі культурно-історичного підходу до вивчення психологічних феноменів в статті сформульовано положення про здатність людини до передбачення. Виявлено фактори, що перебігом історичного часу стають основними чинниками антропосоціогенезу як процесу футуротворення.

Ключові слова: антропогенез, теорія "двох поворотних пунктів", еволюція, культурно-історичний розвиток, антиципаційні схеми.

Постановка проблеми. На здатність людини до передбачення вказують як на одну із основних її переваг над тваринами. Однак антиципаційні здатності не є монополією людини. Численні факти зоопсихології свідчать про те, що елементарні форми антиципування притаманні й представникам тваринного світу. Особливо це стосується видів, які стоять на вищих щаблях еволюційного розвитку (наприклад, хижі ссавці, примати) [1; 3; 5; 7; 10]. Тому сьогодні є вже очевидною та обставина, що антиципація, як і інші психічні функції людини, має дуже глибоке філогенетичне коріння. Отже, для розуміння феномена людського передбачення важливо піддати аналізу його антропосоціогенетичні передумови.

Проте накопичення наукових даних щодо різних еволюційних форм антиципації має розрізнений характер і на сьогодні відчувається потреба в систематизації та узагальненні накопиченого в науковій літературі матеріалу.

З огляду на сказане вище існує необхідність з'ясувати антропосоціогенетичні передумови виникнення людської антиципації та розмежувати цей феномен з непсихічними формами психічного відображення.

Саме тому **метою** цієї статті є теоретичний аналіз психологічних аспектів антропосоціогенезу антиципації в психологічній літературі.

Виклад основного матеріалу. Палеопсихологічні розвідки щодо розвитку антиципації ускладнені фізичною відсутністю в наш час представників гомінід, які були проміжними ланками процесу еволюції від людиноподібних мавп до людини сучасного типу. Проте викопні рештки з палеонтологічного літопису еволюції гомінід та археологічні знахідки їхніх знарядь дають підстави для певних висновків про розвиток антиципування в антропосоціогенезі [9].

Новітні палеоантропологічні дані свідчать про багатовекторність та нерівномірність процесу гомінізації, який відбувався тривалий час паралельно на різних територіях. Антропогенезу передувала дуже інтенсивна адаптивна радіація приматів, наслідком якої стало особливо виняткове видове різноманіття, яке значно перевершує різноманіття в інших загонах ссавців [8; 11; 12; 13]. Серед розмаїття приматів антропоїдна лінія виокремилася в особливу гілку еволюції наприкінці міоцену чи початку пліоцену, складаючись на початку з двох родів австралопітеків (*Australopithecus*) і, власне, людей (*Homo*). Серед цих родів, у свою чергу, пішла інтенсивна дивергенція з утворенням нових видів та підвидів.

Найяскравішою рисою антропоїдів, порівняно з іншими приматами, стало вертикальне положення тіла та ходіння на двох ногах. Останнє дало різке покращення можливостей для

маніпуляції з предметами та знаряддевої діяльності внаслідок вивільнення рук від локомоції. Пішовши шляхом удосконалення знарядь, згодом рід *Homo* став істотно перевершувати *Australopithecus*, і внаслідок цього витіснив останнього зі спільної екологічної ніші.

Як зазначає А. М. Северцов, людина вже на досить ранній стадії своєї еволюції починає замінювати нові органи новими знаряддями [14]. Така еволюційна інновація надала людині велику перевагу щодо швидкості адаптації порівняно з тваринами. Адже там, де тварина для пристосування до нових умов існування виробляє нові особливості будови, що вимагають величезних проміжків для своєї еволюції, людина незрівнянно швидше, на базі тієї ж анатомо-фізіологічної організації, винаходить нові знаряддя, які практично замінюють їй потрібні, але на даний час відсутні, органи. При цьому завдяки мові отримана здатність швидко передається іншим людям та новим поколінням, які, зазвичай, не лише засвоюють новий винахід, але й далі його удосконалюють. Така особливість людини надзвичайно підвищила її адаптивні здатності, зробивши істотою, найвищою мірою пластичною по відношенню до змін середовища.

Поява в процесі антропогенезу знарядь праці, у строгому розумінні цього слова, означала і новий крок в еволюції антиципування. Адже для тварин знаряддям може бути будь-який предмет, застосований для вирішення певної задачі в конкретній ситуації. Знаряддя праці, як у свій час зазначив відомий зоопсихолог К. Е. Фабрі, неодмінно виготовляється спеціально для певних трудових операцій і впливає зі знання про майбутнє його застосування. Знаряддя праці виготовляються ще до того, як виникне необхідність їх застосування, що біологічно безглуздо як даремна витрата часу і енергії. Така діяльність може виправдатися лише передбаченням виникнення ситуацій, в яких це знаряддя потрібно [15].

Достеменно встановлено в досліджах Н. Н. Ладигиної-Котс, що навіть найрозвинутіший представник людиноподібних мавп – шимпанзе – при підготовці знаряддя нездатний досягнути причинно-наслідкові відносини, спрямовані на майбутнє. У знаряддєвих діях мавп за знаряддям зазвичай не закріплюється його "робоче" значення і поза конкретною ситуацією рішення задачі предмет, що служив знаряддям, втрачає для мавпи всяке функціональне значення. Вироблена мавпою за допомогою знаряддя операція не фіксується за ним [4, с. 247].

Про зовсім інше ставлення до знарядь праці в еволюції *Homo* свідчать численні археологічні дані. Так, упродовж палеоліту має місце виразна тенденція технічної раціоналізації. Встановлено, що на 1 кг необробленого кременя аббевілець (шеллець) одержував в середньому 20 см вістря, ашеллець до 40 см (два біфаса), мустьєро-льоваллуазець до 2 м (10 отцепів), а відкриття нуклеусів з паралельними сторонами дозволило досягти отримання 5 м вістря (25 пластин). Подібне стає можливим лише за умови вдосконалення процесів антиципації, які забезпечують діяльність з виготовлення знарядь. На думку Б. Ф. Поршньова, з ранніх стадій антропогенезу первісні майстри були здатні передбачати не тільки результат, але й характер та порядок самої діяльності. Так, зокрема, є дані про те, що на шматок мамонтового бивня в деяких випадках спочатку наносився кременевим різцем контур того кістяного виробу, який передбачався одержати [9].

Через це є підстави стверджувати, що у викопних антропоїдів, які були предками людини, вживання знарядь було значно краще розвинене, ніж у сучасних людиноподібних мавп. Відповідно краще були розвинуті й процеси антиципації, які забезпечували виготовлення та використання цих знарядь у трудовій діяльності.

Важливою тенденцією антропогенезу, яка відмічена антропологами [8], було те, що разом з могутнім прогресом у розвитку матеріальної культури і психічної діяльності, з початку епохи пізнього палеоліту різко загальмувався біологічний розвиток людини. З тих часів фізичний тип людини набув велику стійкість своїх видових ознак. На початкових фазах антропогенезу співвідношення було зворотним. На тлі надзвичайно інтенсивної біологічної еволюції, що проявлялася у великій мінливості морфологічних ознак, техніка вироблення знарядь праці та інших елементів матеріальної культури розвивалася надзвичайно повільно.

Відомий радянський антрополог Я. Я. Рогінський обґрунтував теорію "двох поворотних пунктів" у людській еволюції, згідно якої нові, соціально-історичні закономірності з'являлися у якнайдавніших людей разом із зародженням трудової діяльності, що склало перший поворот.

Водночас продовжували істотно діяти успадковані від тваринних предків біологічні закономірності. Однак, поступове накопичення нових якостей спричинило другий поворот, який полягав у тому, що соціальні закономірності стали домінувати в подальшому розвитку людей над удосконаленням їх морфології. З появою неантропа видоутворююча роль природного відбору була знята, і визначальними стали фактори культурно-історичного розвитку [13].

Сутність культурно-історичного розвитку полягає в тому, що розвиток вищих психічних функцій відбувається без зміни біологічного типу людини, тоді як зміни біологічного типу є основою еволюційного типу розвитку. На перший план виступає розвиток його штучних органів – знарядь, а не зміна органів і будови тіла.

Значним здобутком розвитку антиципації в антропогенезі стало те, що з'явилися форми антиципування, які ґрунтувалися на осягненні причинно-наслідкових зв'язків. Адже психіка навіть вищих тварин здатна відображати лише просторово-часові зв'язки і відносини між наочними компонентами середовища. Людина ж стає спроможною розуміти навіть недоступні безпосередньому спостереженню причинно-наслідкові зв'язки. Це стає можливим завдяки мовленню. Тварини позбавлені можливості словесного спілкування, а тим більше словесної фіксації пізнань та їх передачі потомству за допомогою мови. Тільки у людини випереджаюче відображення дійсності опосередковується суспільно-узагальненим досвідом і одержує свій вираз у формі планомірності і цілеспрямованості дій, оцінки, передбачення як різних способів усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків.

У результаті антропогенезу рушійною силою стає груповий біосоціальний відбір, який визначається тим, наскільки ефективно колектив людей, що формується, зможе пристосувати до свого життя навколишнє середовище. Ця нова форма боротьби за існування поступово знижує дію старих рушійних сил – мутацій і природного відбору. Надбані пристосування тепер можуть передаватися від покоління до покоління. Але рівень цих пристосувань і форми їх передачі на ранніх стадіях антропосоціогенезу були настільки примітивні, що монотонне існування архантропів без якої-небудь значної дії на природне середовище тривало ще більше 1,5 млн. років. Близько 200 тис. років тому сформувалися неандертальці або палеоантропи. Цей період характеризується зачатками членороздільної мови, релігійних уявлень і мистецтва, ускладненням форм загородного полювання. З епохою палеоантропів дія на природу настільки розширилася територіально і ускладнилася внутрішньо, що її об'єм можна вважати якісно відмінним від життєдіяльності тварин. Надалі це привело до змін в екології біосфери.

Близько 35 тис. років тому сформувалася людина сучасного типу – неантроп. На цій стадії антропосоціогенезу людина вже володіє потенційно простим абстрактним мисленням, суспільство розвинулося до первісної родової общини, життя якої повністю підлегле встановленим звичаям і традиціям. Однак, характерною рисою цієї стадії розвитку було те, упровадження будь-яких інновацій ускладнене і тривале.

Близько 4 тис. років тому виникають перші форми державності, і в суспільстві виникає особливий прошарок, обслуговуючий релігійні культури і здатний впливати на суспільну свідомість. До цього первісні шамани і чаклуни були повністю підлеглі існуючим звичаям, релігійні реформи були неможливі. Із формуванням держави політичні діячі також можуть впливати на суспільну свідомість, встановлюючи нові закони або регулюючи культурні контексти в ході зовнішньої політики. Нарешті сфери суспільної свідомості розширюються за рахунок розповсюдження писемності. Через писемність людина дістала нову можливість впливати на колективний мозок. Причому писемність поступово стає основним і універсальним способом цього впливу.

Подальше зростання чисельності людей у суспільствах і самих суспільств привело до збільшення культурних контактів і розширення знань і досвіду в цілому. З'являються та стають все більш впливовими такі феномени, як наука та техніка. У ХХ столітті відбувся

якісний стрибок – науково-технічна революція. У сфері рушійних сил вона породила нову суперечність – це глибокий розрив, існуючий в даний час між стрімким прогресом технології і відсталим світоглядом та людства, налаштованого брати у природи все, що можливо, не піклуючись про наслідки. Усе гостріше увиразнюється культурно-історична криза у розвитку людської антиципації, оскільки, розширивши свої можливості впливу на природу, суспільство і саму себе, людина зіштовхнулася із відставанням своєї здатності передбачати наслідки своїх подій від зростаючих можливостей впливу на довкілля.

У свій час Ф. Енгельсом була висловлена дуже глибока думка про те, що людям не треба надто захоплюватися перемогами над природою. За кожен таку перемогу вона "мстить". Кожна з цих перемог має спочатку ті наслідки, на які розраховують люди, а потім зовсім інші, неочікувані і не передбачені, що часто перекреслюють значення перших. Потрібні були тисячоліття, щоб людина хоч деякою мірою почала враховувати віддалені природні наслідки своїх дій. Але врахування віддалених соціальних наслідків своєї діяльності дається ще важче. Ф. Енгельс звертав увагу на те, що при сучасному для нього способі виробництва як стосовно природних, так і стосовно суспільних наслідків людських дій, прораховується зазвичай лише перший, найбільш очевидний результат. Потім лише настає подив, що віддалені наслідки досягнення задуманого виявляються іншими і, навіть, протилежні бажаному [6, с. 495–499].

Сьогодні негативні екологічні наслідки людського впливу на біосферу набувають все гострішого характеру, ставлячи під загрозу існування людства. Напевно, історична місія розвитку людської антиципації полягає в тому, щоб досягти такого рівня передбачення, цілепокладання та планування, який би сприяв коеволуції людства з біосферою. Наш співвітчизник В. І. Вернадський обґрунтував думку про те, що виникнення людини є закономірний етап еволюції як єдиного космічного, геологічного, біогенного і антропогенного процесу. Він відстоював ідею про перехід біосфери під впливом людської праці, що перетворила людину на геологічну силу, в новий стан – ноосферу. Під останньою він розумів частину біосфери земної кулі, перетворену сукупністю трудових дій людства впродовж всієї своєї історії. Фактично ноосфера з'являється разом із людиною і разом з нею розвивається. Тенденції цього розвитку полягають у невинному просторовому розширенні ноосфери, посиленні неоднорідності, зростанням впливу на всі інші планетні оболонки та інтенсифікації всіх зазначених процесів [2].

Сьогодні загально визнаним є те, що людській історії притаманне експоненціальне нарощування швидкості її перебігу. Є також дані, які говорять взагалі про наявність прискорення не тільки людської історії, але й історії Всесвіту. Нині усередині будь-якої періодизації (палеоантропологічної, археологічної, соціальної) констатуються факти про те, що попередні періоди завжди триваліші подальших. Так, зокрема, у третинному і четвертинному геологічних періодах розвиток біосфери досягає максимальної прискореності.

Прискорення ж будь-якого процесу, який є об'єктом антиципування, утруднюється загалом тим більше, чим значнішим є прискорення. Ця обставина нарощує вимоги до швидкості розвитку антиципації в антропосоціогенезі, яка б була здатною забезпечити коеволуцію біосфери та ноосфери. У зв'язку з цим виникає питання про достатність одних лише культурно-історичних механізмів удосконалення людського антиципування. Можливо, потрібен новий виток морфологічної еволюції, і в тому числі людського мозку, який би був здійснений на рівні нового біологічного видоутворення, що може виникнути на базі сучасного біологічного типу людини.

Серед науковців з цього приводу є різні точки зору. Спочатку антропологі схилялися до думки про те, що органічна еволюція довела філогенетичний ряд людини до рівня, на якому стала можливою культурна еволюція. З цієї миті філогенія людини пішла по шляху лише культурної еволюції, яка і забезпечила весь подальший розвиток. Проте в останні десятиліття науковці почали схилятися до того, що в епоху культурної еволюції природний відбір

продовжував діяти, і органічна еволюція не припинялася. Просто результати культурної еволюції більш помітні, ніж результати органічної еволюції, що продовжується. Подальшим удосконаленням є концепція безперервної взаємодії між органічною і культурною еволюцією. Важливим ефектом такої взаємодії може бути відбір на здібність до навчання і сприйняття культури. При цьому органічна і культурна еволюція немов ідуть рука в руку.

Слід також зазначити, що у процесі культурно-історичного розвитку серед спектра об'єктів людської антиципації об'єкти живої та неживої природи залишаються практично незмінними, решта ж таких об'єктів, як суспільство, людина, техніка, продукти матеріальної та духовної культури демонструють невпинне ускладнення і антиципувати їх стає все складніше й складніше. Окрім того, друга група об'єктів антиципування все більше загороджує першу. Тобто у процесі культурно-історичного розвитку людської антиципації має місце ускладнення значної частини її об'єктів, що вимагало і відповідне ускладнення психологічних механізмів людської антиципації, а також її суб'єкта.

Уже саме вдосконалення матеріальних знарядь праці та зброї говорило про вдосконалення фізичної та хімічної антиципації щодо предметів та явищ, яка майже недоступна тваринам. Якщо відповідним чином вдарити каміння, то можна висікти іскру й видобути вогонь (засібно-цільова антиципаційна схема), сухі дерев'яні предмети не тонуть, а каміння тоне в воді (причинно-наслідкові).

Зростання науково-технічної оснащеності людини й суспільства означає водночас і зростання її можливостей щодо упередження прогнозованого й опредметнення (втілення) спроектованого майбуття. Тому людський прогрес – це, по суті, зростання спроможності моделювання й творення майбуття. Водночас зростання такої спроможності супроводжується й зростаннями ризиків щодо негативних побічних та віддалених наслідків футуротворення. Це у свою чергу підвищує вимоги до прогностичних здатностей людини й суспільства.

Але крім технологій творення майбутнього (цілеспрямованого й побічного), які, нерідко, можуть обганяти технології прогнозування, можна говорити й, так би мовити, про прямі знаряддя й технології антиципування.

Виникнення писемності створило якісно нові умови для створення антиципаційних схем на базі узагальнення незрівнянно ширшого й точнішого масиву даних про події й явища природи, суспільство і людину, ніж це можна було зробити на підставі особистого досвіду окремої людини. Стало можливо узагальнювати не лише власний, але й суспільно-історичний досвід (хоча історія вчить, що вона нічому не вчить). До того ж, унаслідок писемності істотно удосконалився процес передачі антиципаційних схем від одного покоління до другого порівняно з усною їх передачею.

Створення календарів та годинників мало революційне значення для удосконалення часової перспективи антиципування й хронолоалізації заантиципованих моделей майбуття. Мікроскоп і телескоп розширили дані від природи верхню й нижню межу масштабності відображення простору зоровим аналізатором. Інші прилади дали змогу вийти за межі порогів відчуттів та у модальності, недоступні людині взагалі (електромагнітне поле, ультразвуки, інфразвуки тощо). Кінозйомка дала можливість уповільнювати й пришвидшувати темп процесів, який виходив за хронодиференційні межі аналізаторів (ріст квітки, удар боксера тощо). Розвиток транспорту також розширив доступний хронотоп вже не в гносеологічному, а в практичному плані.

На основі писемності почала розвиватися наука. Знання почало виступати як потужний медіатор вищих форм психічних функцій. У семіотичному плані знання – це знако-символічна модель певного фрагмента реальності. Тобто це медіатор більш вищого порядку, ніж знак та слово, який на їхній базі виникає. Фактично у людини з'являється новий різновид антиципаційних схем у формі знань.

Після винайдення та вдосконалення писемності революційне значення для культурогенезу антиципації має поява та розвиток аудіо- та відеозапису. Сьогодні цифрова кінематографія дає нові можливості для конструювання майбутнього й реконструкції минулого. Якщо співвіднести культурно-історичний розвиток людської антиципації з трьома хвилями цивілізаційного розвитку, то пралогічна антиципація домінує на первісній стадії та ранніх етапах аграрної стадії розвитку суспільства, а теологічна – на його пізніх етапах. Домінування логічної антиципації розпочинається разом із розгортанням другої – індустріальної хвилі розвитку людства. Можна також припустити, що зараз у процесі руху в напрямі розвинутого інформаційного суспільства має місце перехід на ще один якісно новий щабель розвитку людського антиципування – неологічний. Префікс "нео" ми пропонуємо використовувати для означення якісної новизни психічного розвитку, аналогічно до того, що вже стало усталеним вживати "пра" у сенсі "старий".

Окремі різновиди неологічного антиципування проглядаються вже сьогодні, і їх можна і потрібно піддати науковому аналізу, хоча такий аналіз значною мірою буде мати гіпотетичний характер, оскільки на сьогодні ця стадія антиципування ще не демонструє таких розвинутих форм і не надає настільки широкого масиву фактів, як її попередниці.

Висновки. Антропосоціогенез антиципації розпочинається з появою в еволюції приматів гілки гомінід. У приматів відсутність мовлення та інших розвинутих семіотичних систем не дає змоги піднятися йому на більш високі щаблі. Наслідування культурних традицій хоч і існують серед шимпанзе, але за браком тих же розвинутих знакових систем не може перерости в такий могутній культурно-історичний фактор формування психіки, як це є у людини. Така перепона еволюційно долається у процесі антропосоціогенезу з появою гомінід, коли здійснюється перехід від еволюційно-біологічних до культурно-історичних механізмів розвитку антиципування. Унаслідок цього поступово виникають вищі форми антиципації, які функціонують та розвиваються на основі натуральних її форм завдяки засвоєнню, використанню та вдосконаленню спеціальних засобів і семіотичних систем, антиципаційних процедур, а також суспільно вироблених антиципаційних схем реальності, характерних для даної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вагнер В. А. Избранные труды по зоопсихологии / В. А. Вагнер. – М. : Наука, 2002. – 285 с.
2. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. — М. : Айрис-пресс, 2007. — 574 с.
3. Губко О. Т. Основы зоопсихологии / О. Т. Губко. – К. : Світогляд, 2006. – 190 с.
4. Ладыгина-Котс Н. Н. Конструктивная и орудийная деятельность высших обезьян (шимпанзе) / Н. Н. Ладыгина-Котс. – М., 1959. – 399 с.
5. Нигматуллин Ч. М. Целеполагание основных биологических систем: организм, популяция, сообщество и биосфера / Ч. М. Нигматуллин // Вестник Нижегородского ун-та им. Н. И. Лобачевского. – Сер. Биология. – Вып.1 (9). – Н. Новгород : ННГУ, 2005. – С. 142 – 153.

6. *Маркс К.* Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Изд-во полит. лите-ры, 1955 – 1981. – Т. 20. – 1961. – С. 495–499.
7. *Огінова І. О.* Індивідуальна поведінка тварин : навч. посіб. / І. О. Огінова – Д. : РВВ ДДУ, 2000. – 46 с.
8. *Основи антропогенезу* : навч. посіб. / ред. О. І. Федоренко, уклад. О. І. Бондар : Держ. екол. ін-т Мінприроди України; Гуманіт.-техн. ін-т; Харк. ін-т екології і соц. захисту. – К. : ДЕІ; Х. : ГТІ, 2005. – 85 с.
9. *Поршнев Б. Ф.* О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии / Б. Ф. Поршнев. – М. : Мысль, 1974. – 488 с.
10. *Правоторов Г. В.* Зоопсихология для гуманитариев : учеб. пособ. для студ. / Г. В. Правоторов. – Новосибирск : ООО "Издательство ЮКЭА", 2002. – 391 с.
11. *Профотаєва О. М.* Формування здібностей до антиципації студентів-другокурсників у процесі навчання пошукового читання / О. М. Профотаєва // Актуальні проблеми металінгвістики. – Черкаси, 2003. – Ч. 2. – С. 149 – 153.
12. *Рижов С. М.* Адаптація ранніх палеоантропів до навколишнього середовища Центральної Європи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / С. М. Рижов. – О., 1999. – 16 с.
13. *Рогинский Я. Я.* Проблемы антропогенеза / Я. Я. Рогинский. – М. : Высшая шк., 1977. – 264 с.
14. *Северцов А. Н.* Эволюция и психика / А. Н. Северцов // Психол. журн., 1982. – № 4. – С. 149–159.
15. *Фабри К. Э.* Основы зоопсихологии / К. Э. Фабри. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 334 с.

Подано до редакції 09.04.12
